

Г.В.Касьянов*

СУЧАСНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ, ВЕРСІЇ, МІРКУВАННЯ

Статтю присвячено методологічним і термінологічним проблемам дослідження сучасної історії України (після 1991 р.). Запропоновано низку аналітичних підходів, які будуються на принципах міждисциплінарності, відходу від лінійної історії та впровадження багатовимірних моделей суспільного розвитку. Проаналізовано окремі суспільні, політичні, інституційні та цивілізаційні виміри суспільних трансформацій в Україні 1990-х – 2000-х років.

П'ятнадцять років Україна існує як незалежна держава. Це свого роду рекорд – ніколи раніше утримати повномасштабну державність упродовж такого часу країні не вдалося.

Ця стаття – спроба актуалізувати сучасну історію України, окреслити наявні й можливі способи її осмислення, довести, що п'ятнадцять років незалежності вже піддаються методам та інструментарієві історичної науки, їх цілком законно можна трактувати як «історію». Це водночас спроба легітимувати сучасну історію України (тобто, умовно кажучи, історію після 1991 р.) як самодостатній предмет саме історичного дослідження, який може існувати поза доменом політологів, соціологів, політичних коментаторів, економістів і тих, хто обрав собі назву «політтехнологів». Нарешті – це спроба окреслити основні виміри суспільних трансформацій, які відбулися й відбуваються в Україні впродовж її нетривалої сучасної історії.

Запропоновані тут міркування, висновки й узагальнення аж ніяк не слід уважати рецептами чи прикінцевими істинами. Це лише запрошення до дискусії, робочі міркування, які потребують обговорення професійної спільноти.

Питання методології

Для професійного історика вивчення сучасної історії містить низку небезпек та викликів методологічного характеру. Історик передусім має справу з явищами й подіями минулого, причому це минуле зазвичай є завершеним у тому сенсі, що його зв'язок із сучасністю є вже опосередкованим. Ця опосередкованість визначається чи то політикою пам'яті, чи то пізнавальною кон'юнктурою, чи то суспільним запитом, але аж ніяк не голосом безпосередніх учасників подій, що є об'єктом уваги історика.

Термін «сучасна історія» в цьому сенсі – оксюморон, бо зв'язок із подіями і явищами, з якими має справу така історія, є безпосереднім – може навіть виникнути ситуація, коли об'єкт дослідження може бути і його суб'єктом, і на це дослідження впливати. Відповідно, виникає ціла низка колізій – від суто методологічних до моральних: їхній список починається з небезпеки політичного сервілізму чи кон'юнктурності й закінчується суто цеховими проблемами, наприклад, термінологічними.

Одна з перших фундаментальних методологічних проблем для історика – *спосіб* або *метод* осмислення сучасної історії. Переважна більшість сучасних іс-

* Касьянов Георгій Володимирович – д-р іст. наук, завідувач відділу новітньої історії й політики Інституту історії України НАНУ.

ториків – і тих, хто сформувався до появи незалежної України, і значна частина тих, хто зараз поповнює ряди професійної спільноти, виховані в методологічних канонах, які базуються на ідеї прогресу, поступального розвитку, тягlostі, «перетікання» одних суспільних форм (чи їхніх рудиментів) в інші, незалежно від того, в які ідеологічні шати вбираються ці канони – чи то в марксистські з відповідною формаційною телеологією, чи то в націоналістичні з телеологією національною. На загал це цілком усталена й респектабельна форма осмислення суспільних явищ. Однак, коли йдеться про необхідність осягнення сучасної історії, тобто подій і явищ, які не структуруються в ієрархічні пізнавальні схеми, вироблені понад сто років тому, виникає серйозний конфлікт із «матеріалом». Останній потребує визнання наявності суспільних структур і явищ, що існують в єдиному просторі, але функціонально належать до різних часових вимірів, які розвиваються різними темпами, іноді в різних спрямуваннях, але при цьому на перший погляд нібито належать до явищ одного рівня.

Історики звикли до лінійної картини світу, тому дискретність, нерівномірність, багатовимірність і амбівалентність процесів та явищ сучасної історії являють собою чи не найсерйозніший інтелектуальний виклик (утім, це твердження буде справедливим до будь-якої історії лише з тією відмінністю, що для сучасної воно є майже абсолютним).

Україна з її сучасною історією в цьому сенсі є одним із найпоказовіших прикладів – це країна, де в селянській хаті з побутовим укладом XVIII ст. можна побачити телевізор «Панасонік», де поряд із підприємством із упровадження біотехнологій існує натуральне господарство, де біля міських багатоповерхівок можна побачити городи. Саме тут можна знайти суспільні шари, які в культурному сенсі одночасно перебувають у декількох часових вимірах, а ментальна карта представляє надзвичайне розмаїття соціально-психологічних укладів і «часових зон». Змагання метафор про «дві» чи «двадцять дві» України, запропоноване відомим українським публіцистом¹, є лише першим наближенням до теми, яка потребує глибокого та всебічного вивчення. Утім у цьому сенсі Україна, яка з погляду домінуючої суспільної тенденції в цілому перебуває на межі індустріального й постіндустріального суспільств, не є чимось ексклюзивним для європейської історії в цілому – проблема полягає не так у наявності згаданих укладів, як у ступені їхнього впливу на суспільний розвиток. В Україні цей вплив високий і цілком достатній, аби питання про цивілізаційну належність країни залишалося відкритим.

Проблема, споріднена з попередньою, – термінологія. Інтелектуально сумлінний історик завжди дбає про акуратність і доцільність використання термінів і категорій, за допомогою яких він описує й аналізує факти, події та явища, оцінює тенденції та робить висновки й узагальнення. При цьому він користується усталеним понятійним і категоріальним апаратом, який цілком придатний для опису минулого, але вже недостатній для опису «поточної історії». Якщо зважити на домінуючу (принаймні, кількісно) тенденцію в сучасній українській історіографії, то найзручнішим варіантом буде подання історії України 1991–2006 рр. у рамках і термінах національної історії. Проте, як доводить досвід цих таки п'ятнадцяти років, ані попередня історія України, ані тим більше сучасна, не вкладаються в ці рамки й категорії. Відповідно, виникає методологічний конфлікт, який розв'язується або творенням стандартної дистильованої історії за методологічними канонами XIX ст., або введенням у науковий обіг понять і категорій, які ще не усталилися, принаймні в українській історіографічній практиці. До того ж, оскільки сучасна історія не вкладається в категоріальні рамки лише історії як науки, історик потрапляє в ситуацію, коли йому необхідно звертатися до маси суміжних дисциплін (соціальної філософії та психології, політології (справжньої політології, а не трансформованого науково-

го комунізму), соціології, соціолінгвістики, соціальної антропології), які самі перебувають у стані формування категоріального апарату.

Міждисциплінарність стає свого роду усвідомленою необхідністю для історика, і саме вона передбачає адаптацію термінів і категорій тих дисциплін, які дозволять одночасно перебувати в межах історії, і давати собі раду з оцінкою сучасності.

Наведемо лише один приклад. Як називати українське суспільство 1990-х рр.? Зокрема, який найуніверсальніший термін дає найбільш загальне й достатньо коректне уявлення про зміст, спрямованість та попередні наслідки явищ і процесів доби після 1991 р.?

Серед найпопулярніших (якщо не серед істориків, то серед політологів) є терміни, які містять префікс «пост» («пострадянський», «посткомуністичний», «постколоніальний»). Вони містять наголос на політичній системі чи ідеології, хоча імпліцитно й мають певні культурні чи соціальні параметри. Вони цілком придатні, коли йдеться про констатацію, опис ситуації, тобто вони є зручним інструментарієм для того, щоб описати результати попередніх процесів. Однак не дають уявлення про траєкторію подальшого розвитку й несуть надто потужний ідеологічний заряд, відповідно, виникають сумніви щодо їхньої наукової легітимності, принаймні для історика, який прагне мінімізувати вплив ідеологічної й політичної кон'юнктури на його працю.

Можливо, одна з найбільш вдалих формул пропонує визначати Україну як перехідне суспільство (*transition society*)*. Термін «перехід» дає можливість вибудувати систему координат, побудованих на дихотоміях, які визначають висхідну та заключну точки руху, і, відповідно, описати й осягнути зміст і суть подій, що відбуваються на певному часовому відрізку, максимально уникаючи метафізики. У цьому разі маємо можливість опису самих процесів та їхніх результатів, процесів, які розпочалися в сучасності, але водночас щохвилини стають історією.

Як виглядає українське суспільство в цих пізнавальних рамках? У найзагальніших рисах та в рамках ідеальної схеми – це суспільство, яке переживає перехід від централізованої планової економіки до ринкової, від квазідержавності до державності реальної, від моноідеологічності до плюралізму, від авторитаризму до демократії, від загальнонародної до приватної власності, від всевладдя однієї партії до представницьких інститутів влади, від закритого суспільства до відкритого, від колективізму до індивідуалізму, від соціальної стабільності до мобільності й плинності соціальних форм тощо – список можна продовжувати.

Водночас, беручи перехідний характер суспільства за аксіому, варто пам'ятати, що наведені парні категорії не обов'язково означають і визначають лінійність розвитку та збігаються з уявленнями про прогрес. Вони визначають напрямок руху й зміст перетворень, але не дають уявлення про відстань між висхідним і кінцевим пунктами. Крім того, вони передбачають відхилення від ідеальної траєкторії, наявність руху в одних суспільних секторах і відсутність в інших, присутність розмаїтих перехідних форм, зрештою, наявність соціальної, ідеологічної й політичної мімікрії та імітації в суспільних структурах. Водночас вони потребують граничної конкретизації, скрупульозного опису складових явищ і процесів, на які історики не завжди погоджуються.

Уважаємо, сказаного досить, аби зрозуміти, що поняття «перехідне суспільство» вже саме собою окреслює плинність, нестабільність, незавершеність, супе-

* Попри всі відомі й можливі сарказми з приводу західної «транзитології», які нагадують наші місцеві жарти стосовно «наукових комуністів», що перекваліфікувалися на «наукових націоналістів» та істориків України, висловлю припущення, що вона дає непогані можливості для творення цілком функціональних аналітичних структур.

речливість і багатозначність процесів, з якими доводиться мати справу істориків – і це породжує один із головних інтелектуальних викликів для того, хто звик мати справу переважно з явищами, які мають початок і кінець у часі, власне, з історією в її класичному розумінні.

Інший приклад – хронологія. Коли починається сучасна історія України? Для історика, якого не влаштовують ортодоксальні пізнавальні схеми зразка XIX ст., 1991 р. не може бути межею, з якої почалася «справжня» історія (в гегелівському/марксистському сенсі) – цілком зрозуміло, що так звана «несподіванка – 1991» має розглядатися в контексті процесів, подій і явищ, які мали набагато давнішу історію. Але тут важко не піддатися спокусам телеології й не розглядати їх як підготовку до незалежності, як передмову до справжньої історії, бо тоді наслідки передуватимуть причинам. Іншими словами, 1991-й не може бути підставою для пояснення всього, що було досі, він не може бути призою, через яку ми дивимося на попередню історію України, хоча спокуса трансформувати марксистську максиму про передісторію та історію людства в націоналістичну** є очевидною. З іншого боку, пояснювати й з'ясовувати причини 1991-го не можна, вибудовуючи логічні й історичні схеми, які обґрунтовують, легітимують 1991 р. А цей варіант, на жаль, є одним із найпоширеніших, хоча й цілком природним для нормативної історіографії. У тому, що сталося в серпні–грудні 1991 р. було й завершення якихось системних процесів, та збіг випадковостей, і зіткнення групових інтересів, і просто частка абсурду, і початок якісно нових процесів та явищ. Отже, 1991 р., попри всі формальні (в тому числі юридичні, політико-географічні тощо) ознаки поділу на «до» й «після», є для історика доволі умовною віхою в загальній історії України. Хоча для нього твердження про те, що після 1991 р. Україна з об'єкта історії перетворюється на суб'єкт, мало б бути аксіоматичним.

Серед інших проблем методологічного характеру варто згадати ще одну, яка має надзвичайне значення для ремесла історика – ідеться про те, що можна було б назвати інформаційним перенасиченням, яке, хоча це й парадоксально, межує з інформаційним голодом. Історики зазвичай нарікають на брак джерел або на обмеження доступу до них. Медієвісти, які працюють з історією України, мають справу з досить усталеним комплексом писемних джерел і культурних артефактів. Нова інтерпретація чи демістифікація відомого тексту може спричинити професійну сенсацію серед медієвістів. Історики ранньомодерного часу вже можуть розраховувати на відкриття чи введення в обіг нових, раніше невідомих або закритих джерел. Тут мікросенсацією може стати виявлення нового листа І.Мазепи з декількох рядків. Ті, хто займається сучасною історією, ще можуть упоратися з комплексом писемних джерел, але тут документальна *terra incognita* стає набагато ширшою.

Коли ж ідеться про сучасну історію, професіонал, який звик мати справу з архівами й джерелами, що піддаються перевірці пізнішими свідченнями, потрапляє в стан інформаційного кошмару – з одного боку, наявний надмір найрізноманітніших джерел, з іншого, – архівна база постійно поповнюється й перебуває в стані перманентного впорядкування, зрештою виникає надзвичайно дражлива проблема верифікації фактів, особливо коли свідками цих фактів чи подій є тисячі сучасників, кожен з яких пам'ятає їх у свій спосіб і претендує на вірогідність власного бачення.

Історик відчуває справжні танталові муки – інформації безліч, але користуватися нею так, щоб спосіб її подання й інтерпретації відповідав певним нормам

** Термін «націоналістичний» тут використовується в ідеологічно нейтральному значенні, тотожному «національній свідомості», національній ідеології, ідеї нації.

фахової дисципліни, надзвичайно важко. І це – лише перше наближення до проблеми інформаційного забезпечення писання сучасної історії. Можна згадати й про закритість та неповноту так званих поточних архівів, про фізичну неможливість сучасних інформаційних депозитаріїв упоратися з інформаційним потоком, про наукову легітимацію цілком нових для історика джерел інформації – телебачення, Інтернету, електронної преси тощо.

Зрозуміло, готових рецептів, як упоратися з названими методологічними проблемами, не існує. Частина з них долається суворим дотриманням професійної етики, визнанням необхідності міждисциплінарних підходів та створенням аналітичних схем, які відповідатимуть лише конкретним дослідницьким завданням і не претендуватимуть на універсальність – тобто цілком успішно розв'язується на рівні персональному. Частина потребує концентрованих зусиль академічної спільноти, спрямованих на розвиток діалогу між різними дисциплінами. Зрештою, деякі можна розв'язати лише за умови розробки державних стратегій, спрямованих на інформаційне забезпечення науки.

Згадані методологічні проблеми – лише окремі приклади, які не вичерпують розмаїття й глибини інтелектуальних викликів, з якими має справу історик. Утім, їхня наявність – не так перешкода, як добрий стимул для дослідників.

Виміри суспільних трансформацій

Один із найпоширеніших стереотипів доби незалежності – уявлення про Україну як про доволі інертне суспільство, яке відстає від своїх посткомуністичних сусідів у трансформаційних процесах. І справді, якщо йдеться про європейську частину СРСР чи про східноєвропейські країни колишнього соціалістичного табору, Україна являє собою зразок непослідовності й повільності в реформуванні економіки та суспільства, особливо коли йдеться про 1990-ті роки. Водночас можна припустити, що прямі порівняння з країнами Балтії чи Польщею є некоректними – дозволимо собі утриматися від просторіших коментарів, бо вони є очевидними. Якщо ж ідеться про слов'янські республіки – Білорусію та Росію, порівняння можливі, але й тут їхня умовність має братися до уваги: якщо до кінця 1990-х рр. Україну й Росію можна було порівнювати з погляду рівня демократії, то 2000-ні вже викликають сумніви: навіть в останні роки правління Л.Кучми в Україні відбувалися речі, які важко уявити в таких же масштабах у Росії – акція «Росія без Путіна!» була можливою хіба що на сторінках пригодницького роману.

Отже, зовнішні порівняння необхідні й цілком легітимні. Однак вони щоразу потребують надзвичайно просторих коментарів, інакше губиться їхній сенс. Саме тому «український випадок», на мою думку, вимагає більшої уваги до визначення внутрішньої системи координат, яка дозволить визначити інтенсивність та глибину змін. Варто пам'ятати й про те, що там, де ці зміни стали вже історією, налічує не одне десятиліття чи навіть століття.

Для історика найбільш благодатна тема – інституційні виміри суспільних трансформацій. Історія державних і громадських інституцій, партій та рухів, структур влади, економічних інститутів і культурних установ, освітньої системи – цілком комфортно вкладається в канони й інструментарій ремесла історика. Найбільша й найсерйозніша проблема тут – вироблення системи оціночних суджень, параметрів, за якими можна було б вимірювати інституційні зрушення в українському суспільстві останніх п'ятнадцяти років.

Якщо спробувати дати найбільш загальну картину інституційних зрушень періоду незалежності, можна помітити, що Україна й досі перебуває в стані інституційної перебудови, що цей процес відбувався досить повільно й навіть із періодами зворотного розвитку, що він супроводжувався негативними суспіль-

ними наслідками, серед яких можна насамперед зазначити свавілля й самодостатність державної бюрократії, перманентну боротьбу між гілками влади, критичне відчуження громадян від держави.

Наведемо два приклади – ті, які пов'язані з інституційним розвитком держави та громадянського суспільства. Після здобуття незалежності процес побудови й перебудови державних інституцій фактично перетворився на реадaptaцію структур, створених до незалежності. Водночас побудова нових державних структур та інститутів відбувалася (за нечисленними винятками) за зразком і канонами старих. Якщо вдаватися до метафор, то вся історія державних інституцій після 1991 р. – це «Україна наша радянська», але вже в національних (іноді – квазінаціональних) шатах. Звичайно, виникли інституції, які неможливо було скопіювати з попередніх (Конституційний суд, наприклад), але за умов домінування старих структур і способів функціонування вони потрапляли в залежність від останніх.

Можна констатувати, що в Україні вдалося успішно збудувати ієрархію державних інститутів, але варто визнати й те, що їхня ефективність і функціональність – одна з найсерйозніших проблем сучасності. Державні інститути є надто самодостатніми в тому сенсі, що вони значною мірою обслуговують себе самих і є своєрідними державами в державі, їхньої компетентності вистачає для забезпечення життєздатності самої державної машини, але не вистачає, щоб рухати її та суспільство вперед.

В Україні успішно збудовано державу як інститут легітимного насильства, але в такому разі найнагальнішою суспільною потребою в ідеалі було б паралельне творення громадянського суспільства.

Інституційні зрушення в галузі громадянського суспільства менш помітні. Більшість аналітиків стверджує, що інституційно воно й надалі перебуває в ембріональному стані. Ті інститути громадянського суспільства, які є його імітацією й створені як окремі політичні проекти (наприклад, фонди, створені під дахом держави) у даному разі до уваги не беруться. Трансформувати квазігромадянські структури попередньої доби (наприклад, одержавлені профспілки) в нові не вдалося. Нові є атомізованими, дрібними, маловпливовими, не мають серйозної фінансової бази всередині суспільства й жодна з них не має загальноукраїнського впливу.

Наявність на початку 2000-х рр. близько 30 тисяч неурядових організацій в Україні загалом визнається як слабкість громадянського суспільства (кількість є нібито замалою), і це твердження є цілком справедливим. Але можна подивитися на це й з іншого боку – для п'ятнадцяти років у країні з такою політичною й соціально-психологічною спадщиною – це успіх, бо це результат руху від нульової позначки. До того ж події, які отримали назву «Помаранчевої революції», можливо, є першим свідченням присутності громадянського суспільства в Україні та його принаймні спорадичної функціональності – утім, довести чи спростувати це твердження можна лише ґрунтовним дослідженням.

Якщо звернутися до іншого виміру суспільних трансформацій періоду незалежності – зрушень у гуманітарній сфері – варто визнати, що це одна з найменш досліджених тем. Класична тріада «держава–суспільство–особистість» в умовах реалізації національного й державницького проектів запрограмувала підвищену увагу до перших двох складових і майже повне ігнорування третьої за винятком тих періодів, коли політичні інтереси вимагали риторики, скерованої на інтерес «середнього українця».

Окреслюючи загальні тенденції й розвиток подій у гуманітарній сфері упродовж 1990-х – початку 2000-х рр., можна констатувати, що Україна на кінець 90-х років ХХ ст. потрапила у розряд країн із високим рівнем бідності, де вона перебуває й нині; що частка громадян, змушених займатися трудовою діяльні-

стю в тіньовому секторі, перейшла критичну межу в 40%, що дає підстави твердити про всенародну тіньову економіку; що стан справ із правами людини в Україні односторонньо визнається всіма міжнародними моніторинговими організаціями як незадовільний; що титульний етнос і надалі потерпає від культурної дискримінації, але при цьому в Україні вдалося реально гарантувати культурно-національні права національних меншин; що культура, освіта й наука, система охорони здоров'я та соціального забезпечення потрапили в стан системної кризи, яка триває й зараз, а держава переважно імітує реформи в цих сферах, обмежуючись ухваленням державних програм, жодну з яких не виконано.

Із розмаїття згаданих сюжетів (якими, зрозуміло, тема змін у гуманітарній сфері не вичерпується) прокоментуємо два – освіта й права людини.

Для будь-якої держави наявність розвинутої освітньої системи є базовою передумовою повноцінної державності. Україна успадкувала від радянського ладу потужну освітню систему, яка ефективно виконувала завдання соціальної адаптації індивіда та творення культурно гомогенного громадянства. Упродовж 1990-х рр. Україні вдалося ефективно «націоналізувати» радянську систему освіти, але при цьому її інституційна структура залишилася старою, система управління – надмірно централізованою та ієрархічною. За офіційними даними, на 2001 р. частка учнів середніх шкіл, які навчалися українською, сягала майже 70% – порівняно з 48% у 1989 р. – залишилося небагато, щоб досягти відповідності цього показника частці етнічних українців у складі населення. Але ці офіційні дані не завжди відображають реальний стан справ. Беручи до уваги те, що цей успіх став результатом масштабного застосування переважно адміністративних заходів, варто пам'ятати як про «ситуативну двомовність» в освітній системі (яка є віддзеркаленням такої ж двомовності в суспільстві), так і про те, що формальна українізація не обов'язково автоматично призводить до лояльності стосовно культури титульної нації.

Паралельно відбувалося неухильне падіння якості освіти, «вимивання» й старіння кваліфікованих викладацьких кадрів, стагнація у сфері педагогічних інновацій, занепад матеріально-технічної бази освіти, її хронічне недофінансування (при зазначеному в освітньому законодавстві 10% валового національного доходу на освіту впродовж 1990-х рр. вдалося досягти 5,3% і лише торік удалося перетнути бар'єр у 6%).

Значною мірою проблеми освіти породжені або браком системної стратегії її розвитку, або неспроможністю держави такі стратегії реалізувати (широкомасштабна суспільна містифікація, пов'язана з розробкою й ухваленням Національної доктрини розвитку освіти у 2002 р. – яскраве підтвердження цього). І це є наслідком загального стану політичної культури суспільства, коли освіта вважається другорядною в порівнянні з так званим «матеріальним виробництвом». На словах визнаючи важливість освіти для поступу суспільства, для конкурентоспроможності держави, влада будувала своє ставлення до освіти на так званому залишковому принципі. Розуміння того, що освіта є стратегічно важливою галуззю інвестицій, які приносять як фізичний, так і соціальний капітал, що вона перетворюється на головну передумову успішного матеріального виробництва, яке дедалі більше стає виробництвом розумовим, у влади досі немає. Як немає й розуміння того, що якісна й доступна освіта в інформаційному суспільстві перетворюється на чинник національної безпеки – передвиборчі обіцянки партій і блоків на виборах 2006 р. стосовно освіти яскраво засвідчують цю культурну та суспільну злиденність українського політичного істеблішменту. Утім, якість еліт саме і є наслідком якості освітньої системи.

Якщо перейти до іншої дражливої теми, яка перебуває поза увагою істориків сучасності, – прав людини, то ситуація, що склалася в Україні, з одного боку, є наслідком попередньої культурно-політичної традиції. У ній інтереси й

права індивіда були другорядними стосовно інтересів спільноти, цінність людського життя вимірювалася його адекватністю ідеологічним завданням та інтересам суспільства, а приватність відверто зневажалася. З іншого, – вона вже є наслідком сучасного «державницького екстазу», коли побудова держави перетворилася на самодостатню мету, а права особистості не враховувалися як самодостатня цінність. Парадоксально, але цьому екстазові піддалися будівничі держави як із комуністичної номенклатури, так і їхні колишні опоненти з націонал-демократичного табору. У результаті постраждала сама держава, відчуження й недовіра до якої стали в Україні повсюдними, постраждало суспільство, яке не стало контрбалансом державній бюрократії.

В Україні сталося те ж саме, що й у переважній більшості перехідних суспільств – інтенсивна побудова державно-бюрократичних ієрархій та їх екстенсивне розширення супроводжувалися швидким розширенням суспільних секторів, де порушення базових прав людини (аж до права на життя) ставало повсякденністю. Розширення самодостатності бюрократії та її непідконтрольності призводило до пропорційного звуження простору, де було можливим дотримання прав людини. Якщо в радянській ієрархії існували структури, які за умови дотримання лояльності до офіційної ідеології та держави давали бодай якусь можливість захисту прав людини, то в сучасній Україні окремий індивід опинився сам на сам зі свавіллям держави, до якої він номінально має бути лояльним. При цьому ця держава не лише не гарантує індивідові захисту від асоціальних проявів, але й сама являє для нього постійну загрозу – не випадково за результатами соціологічних опитувань частка респондентів, яка висловлювала довіру до міліції (кількість якої на кінець 1990-х рр. сягнула кількості збройних сил країни), не перевищувала 2,6%. Це ж стосується прокуратури та судів².

Відповідно, говорячи про цей вимір, можна констатувати, що побудова державності в Україні відбувалася коштом звуження переважної більшості прав людини – від соціально-економічних до освітніх і культурних, що своєю чергою супроводжувалося поширенням правового нігілізму, занепадом правової культури, поширенням суспільного цинізму.

Утім, роблячи цей невтішний висновок, варто зазначити, що на початку 2000-х рр. окреслилася позитивна тенденція, пов'язана з економічною стабілізацією та сегментарним поліпшенням соціальної ситуації й появою верств, здатних на економічний і суспільний самозахист. Упродовж останніх років простежується певна сума суспільних зрушень, початок яких – у формуванні верств, які отримали назву «середнього класу». Держава, під протекторатом якої сформувалася верства великих власників, була змушена задля власного збереження допустити до існування власників дрібних і середніх капіталів. Крім того, за її опосередкованого сприяння (фактично у відповідь на її дії) утворилася колосальна субеконіміка, побудована на тінювих відносинах і корупції, яка також сприяла творенню такого собі напівлегального середнього класу. Унаслідок цієї напівлегальності точно з'ясувати кількісні параметри цієї верстви неможливо. Однак лише один опосередкований показник дає можливість усвідомити тенденцію: за офіційними даними, з 2001 по 2005 рр. доходи населення зросли з 158 млрд. до 323 млрд. грн., відповідно витрати за той же період – зі 140 млрд. до 273 млрд. грн. на рік, і структура цих витрат дедалі більше спрямовується на поліпшення якості життя. Досить символічним є те, що за неухильного зростання цін на пальне так само неухильно зростає кількість нових автомобілів, куплених українцями – лише у 2004–2005 рр. їх було придбано 470 тис. – приріст до попередніх років становив 61%. Якщо взяти до уваги, що переважна більшість тут – недорогі легковики, можна припустити, що межі «середнього класу» (в його українській іпостасі) розширюються. Успіх «повстання мільйонерів проти мільярдерів» осені–зими 2004 р. пояснюється, крім іншого, тим, що його підтри-

мали десятки й сотні тисяч представників цього ніким не обрахованого, напів-легального середнього класу. І саме його поява дає перспективу як розвиткові громадянського суспільства, так і розширенню та врізноманітненню можливостей захисту прав людини, бо саме ця верства найбільше налаштована на захист власних прав, що створює відповідні суспільно значущі прецеденти, які стають прикладом для інших. Ця перспектива – не єдиний шлях до нормалізації стану справ у сфері прав людини, але й один зі способів входження в цивілізаційний простір, де дотримання прав особистості є наріжним каменем суспільства.

Це міркування можна використати як привід для переходу до іншої теми – про цивілізаційний вимір суспільних трансформацій в Україні. У цивілізаційній перспективі країна являє собою надзвичайно складне суспільство. Ще не так давно вона була складовою ширшої спільноти, яка рухалася, як уважав її провід, до безкласового й безнаціонального суспільства, до комунізму. Фактично в ідеалі йшлося про побудову нової цивілізації під гаслами визволення людини від класових та національних обмежень. Причини провалу комуністичного проєкту в даному разі не є предметом обговорення. Лише зазначимо, що його часткова реалізація не пройшла безслідно як для всього посткомуністичного простору, так і для України, що вже само може бути темою не для одного історичного дослідження.

Ще донедавна історики шукали цивілізаційний вектор для України в рамках марксистської парадигми, в якій зміна соціально-економічних формацій та класова боротьба становили зміст і визначали напрямок історичного поступу. Рудименти цього світосприйняття залишаються надзвичайно потужними в сучасному українському суспільствознавстві.

Утім, якщо вийти за рамки марксистської цивілізаційної парадигми, яка вимірює історію соціально-економічними формаціями, і взяти за основу інший методологічно близький принцип, наприклад, поділ історії на доаграрну, аграрну, індустріальну та постіндустріальну (який враховує як соціально-економічні параметри, так і державні, культурні та ментальні форми), то Україна може знов-таки слугувати прикладом суміші цивілізаційних*** форм: звісно, домінантні тенденції у сфері виробництва дозволяють охарактеризувати українське суспільство як пізньоіндустріальне. У деяких відношеннях (рівень освіти населення та розвитку окремих наукових і прикладних галузей) Україна перебуває в постіндустріальному світі. Частина населення великих міст уже відчуває себе частиною глобального інформаційного суспільства. Водночас значна кількість сільського населення перебуває в цьому сенсі або на цивілізаційній межі між аграрним та індустріальним суспільством, або просто ще живе в аграрному світі. Утім, наявність потужних суспільних форм, характерних для аграрного суспільства, не обмежується регіональним виміром.

Присутність і навіть домінування культурних форм аграрного суспільства в окремих галузях суспільного життя України можна продемонструвати (крім уже згаданих сюжетів) на прикладі сучасної політичної культури: ставлення до посади як до власності, патримоніальність у владних ієрархіях і відносинах, культ статусних ознак та відносин, зрештою, «дипломна хвороба» можновладців різних рівнів, яка є проявом цілої ієрархії статусів, – усе це очевидні ознаки традиційного аграрного суспільства. Наслідки їхньої присутності можна оцінити вже зараз, коли йдеться про місце України в європейському культурному й політичному просторі та темпи й послідовність суспільних змін.

*** Автори такої версії поділу історії людства на епохи якщо й ототожнювали його з цивілізаційним поділом, то лише опосередковано. Відповідно, використання цієї термінології саме в цивілізаційному контексті – відповідальність автора даної статті.

Останнім часом дедалі популярнішим стає інший вимір цивілізаційного характеру, яким намагаються означити сучасне українське суспільство. При цьому користуються термінологією, в якій межа між метафорою й науковим поняттям стає суто умовною. Ідеться про метафору, яка має понад столітню історію, і в найзагальнішому вигляді озвучена так: «Україна між Сходом і Заходом». Україна постає або як бар'єр, «перехідна зона» між Заходом і Сходом, або як суспільство, яке внутрішньо поділене за належністю до них. Ця метафора містить безліч контекстів – культурних, політичних, етичних, соціально-психологічних, економічних тощо, вона впливає на формування ідеологічних орієнтацій і використовується для політичних маніпуляцій – але саме стосовно сучасної історії її поки що не трансльовано в набір чітко визначених параметрів і категорій, які б дозволили вийти за межі ідеологічних спекуляцій чи публіцистичних форм. Утім, у даному разі існує небезпека, що приваблива та ефективна метафора стане просто беззмисловою й непридатною для наукового аналізу.

Зауважимо, що цей поділ, навіть за його уявної аналітичної функціональності, втрачає нормативне значення саме в сучасній історії України, хоча б через загальносвітову тенденцію до взаємопроникнення й взаємного впливу цивілізацій. Відносно чіткий поділ за цивілізаційними формами був можливий у суспільствах, здатних до стабільних культурних форм та за умови обмежених комунікативних можливостей. При переході людства в інформаційну епоху, коли культурні кордони стають абсолютно прозорими, цивілізаційний поділ стає або дуже умовним, або набуває зовсім іншої якості, і в цій новій якості Україна швидко й беззастережно в цивілізаційному плані входить в межі «Заходу» – незалежно від реальної чи уявленої наявності в її межах власного проєвропейського «Заходу» та проросійського «Сходу».

Варто зазначити, що міркування щодо цивілізаційної означеності й відповідної багатопверховості українського перехідного суспільства мають не лише теоретичне або вузько прагматичне значення для суспільствознавців, які будують для себе аналітичні схеми. Можливо це й дивно, але вони є значущими для суспільної саморефлексії й практичної суспільної стратегії розвитку, принаймні на рівні прийняття стратегічно важливих рішень.

Проілюструємо це на прикладі одного з найскладніших цивілізаційних викликів, які висунула перед Україною сучасність. Афоризм Массімо Д'Ансельмо, діяча італійського Рісорджименто: «Ми створили Італію. Час творити італійців» є своєрідним motto і для сучасної України. Уже п'ятнадцять років серед інтелектуалів (і не лише українських) точаться дискусії щодо спрямованості сучасного етапу формування української нації****. Не вдаючись до змістовного розмаїття цих дискусій, зауважимо той їхній аспект, який є важливим саме для цієї статті: побудова нації зазвичай збігається з потребами побудови індустріального суспільства. Виникнення націй в ідеалі збігається з процесом становлення національних держав, які потребують внутрішньої культурної й політичної гомогенності та внутрішньої соціальної мобільності.

Унаслідок цілого ряду історичних обставин класична ситуація, за якої процес побудови нації може відбуватися під протекцією держави, в Україні склалася саме тоді, коли держава опинилася на межі (чи на окраїнах) світу, що вступив у постіндустріальну епоху, яку ще називають транснаціональною або ж епохою глобалізму. І саме тут виникає головна цивілізаційна дилема: для того, щоб вижити як самостійна одиниця (тобто як суспільство із власною ідентичністю) в умовах інтенсивного розширення транснаціональних економічних, ідеологіч-

**** Можливо, найбільш тверезою оцінкою цих дискусій є книжка польської дослідниці Олександри Гнатюк. Див.: Гнатюк О. Прощання з імперією. – К., 2005.

них, культурних форм, Україна має вибудувати власні національні економічні, ідеологічні, культурні форми, тобто в найзагальнішому сенсі отримати реальний ґрунт для самоствердження як політичної нації. А це потребує економічного й культурницького протекціонізму, ба навіть ізоляціонізму, який вступає в критичну суперечність із викликами глобалізації. Пошук форм такого протекціонізму упродовж 1990-х рр. перетворився на цілу серію тактичних перемог і стратегічних поступок, оцінити значення та наслідки яких – чи не найперше завдання істориків сучасності.

Інша проблема – внутрішній аспект творення нації, спосіб її уявлення й конструювання. Упродовж десятиліття в Україні точаться дискусії щодо політичної (громадянської) та етнічної української нації. Творення політичної нації, яка об'єднує населення за громадянським принципом, ускладнюється цілим рядом чинників: браком відповідної стратегії в правлячих еліт*****, необхідністю виведення на належний культурно-суспільний рівень титульної нації, яка мала б виконувати роль «ядра» у формуванні політичної (громадянської) нації, фактичним перебуванням значної частини цієї титульної нації в культурно-часовому вимірі аграрного суспільства. Ця остання обставина реально призвела до необхідності реалізації двох паралельних проектів модерності: творення гомогенної української етнічної нації та української політичної (громадянської) нації.

Іншими словами, процес трансформації етнічних українців «із селян у націю» збігається в часі й просторі з необхідністю політичної й часткової культурної гомогенізації інших етнічних груп, які не завжди готові визнавати етнічних українців «ядром», передусім саме через те, що етнічні українці внаслідок різноманітних історичних обставин поки що не спромоглися цим ядром стати.

Хоча це й парадоксально, але таким ядром стала частина комуністичної номенклатури, яка утрималася у владі, скориставшись гаслами класичного націоналізму, та державна бюрократія. Саме для них базовий принцип націоналізму – конґруентність етнічної нації та держави – став точкою опертя в боротьбі за утримання влади, способом власної легітимації. Саме вони радо «українізувалися» самі й «українізували» інших, бо іншого вибору для них не було. Саме вони ставали провідниками в будівництві політичної (громадянської) нації, послідовно запроваджуючи принцип унітарної держави та єдиної державної мови. Утім, така виняткова роль згаданих верств у процесі будівництва української нації (в обох його складових) запрограмувала проблеми, які стають дедалі очевиднішими.

Якщо «українізація етнічних українців» під протекторатом держави фактично відбулася й українська висока культура*****, принаймні формально, має статус державної, то «український проект» у форматі творення політичної (громадянської) нації – поки що залишається проектом. Етнічна українська нація має політичний дах у вигляді держави, проте цього не можна сказати про націю політичну (громадянську). Наочним свідченням глибини й складності цієї проблеми стали президентські вибори 2004 р. та парламентські вибори 2006 р. Саме тут негаразди з формуванням політичної (громадянської) нації проявилися в усій повноті – аж до виникнення проектів «федералізації» України. І саме тут потрібні дослідження, які будуть спрямовані не на задоволення поточних політичних потреб, а на ґрунтовний ретроспективний аналіз, позбавлений впливів політичної та ідеологічної кон'юнктури.

***** Зміна уявлень «верхів» про творення нації в Україні символічно засвідчується двома афоризмами Леоніда Кучми. Спочатку він розгублено констатував, що «національна ідея в Україні не спрацювала» (і до певної міри він мав рацію), згодом видав книжку «Україна – не Росія», чим опосередковано заперечив своє попереднє твердження.

***** Термін «висока культура» вживається в гелнерівському розумінні.

Замість висновків

Стаття, присвячена методологічним проблемам сучасної історії, за визначенням, не може містити «висновків». Якщо цей термін і використовується, то лише як суто технічний, як такий, що окреслює сформовану робочу гіпотезу. Запропоновані тут міркування навмисно не супроводжувалися посиланнями на авторитети чи фактографії. Ці міркування виникли як наслідок двох процесів: ознайомлення з працями інших, західних та українських дослідників*****, і самостійного осмислення процесів сучасної історії. Історія України після 1991 р. (ще раз зауважимо, що зазначена дата є умовною точкою відліку, яка вживається лише для хронології) є новою галуззю історіографії, яка лише зараз починає своє існування. Її суспільна вагомість підтверджується фактом існування держави. Її право на наукову легітимність має підтверджуватися подальшими дослідженнями.

***** *Щоб заощадити місце, якого завжди бракує в журнальній статті, назвемо авторів, чий праці та/або безпосереднє спілкування з якими найбільше позначилися на цих міркуваннях: А.Аслунд, Б.Андерсон, П.Д'Аньєрі, Є.Бистрицький, Е.Вілсон, С.Вітмор, К.Вольчук, Л.Гайда, М.Юркевич, С.Гантінгтон, Б.Гарасимів, Е.Гелнер, Р.Кравчук, Т.Кузьо, С.Кульчицький, О.Мотиль, М.Рябчук, Р.Шпорлюк.*

¹ Див.: Рябчук М. Дві України. Реальні межі – віртуальні війни. – К., 2003.

² Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005. Соціологічний моніторинг. – К., 2005. – С.50–51.

С.В.Кульчицький*

УКРАЇНА: СУСПІЛЬСТВО Й ДЕРЖАВА НА ТЕРЕЗАХ ІСТОРІЇ (1991–2006 рр.)

У статті розглядається динаміка трансформаційних процесів за 15 років незалежності України за двома взаємопов'язаними, але окремо існуючими категоріями – суспільство й держава. Підкреслюються труднощі, пов'язані з формуванням української політичної нації, виявляються вади й небезпеки, пов'язані з формуванням нової еліти.

У перші роки незалежності Україну малювали на білбордах симпатичною дитиною в синьо-жовтому вбранні. Однак народжені у 1991 р. діти вже стали підлітками. 15 років – це досить великий строк, щоб узагальнити тенденції соціально-політичного розвитку країни.

У радянські часи державні свята відзначалися помпезно. Тепер ми можемо проаналізувати пройдений шлях без зайвої глорифікації. Історик мусить розглядати дві взаємопов'язані категорії – суспільство й державу. Перша з них уособлює звичайних громадян, а друга – політичну еліту. Насамперед розглянемо, яку участь громадяни й «верхи» суспільства брали в революційних подіях 1991 р.

1. Характер революції 1991 р.

У ході аналізу соціально-політичного розвитку країни доводиться постійно звертатися до радянської доби. Вона відійшла, але залишила по собі безліч

* *Кульчицький Станіслав Владиславович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст., заступник директора Інституту історії України НАНУ.*